

МІСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано стан наукових досліджень проблеми землеволодіння південноукраїнських міст Херсона, Николаєва, Одеси кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття. Досліджено сутність права державної та міської власності на землю. Проаналізовані норми законодавства, що регулювали земельні відносини. Охарактеризовано наявний земельний фонд південноукраїнських міст та його використання органами місцевого самоврядування. Розглянуті оптимальні шляхи управління муніципальними земельними ресурсами.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, муніципалітет, міська власність, міське землеволодіння.

В статье проанализировано состояние научных исследований проблемы землевладения южноукраинских городов Херсона, Николаева, Одессы в конце ХVІІІ – первой половине ХІХ века. Исследована сущность права государственной и городской собственности на землю. Проанализированы нормы законодательства, регулировавшие земельные отношения. Охарактеризовано наличный земельный фонд южноукраинских городов и его использование органами местного самоуправления. Рассмотрены оптимальные пути управления муниципальными земельными ресурсами.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, муниципалитет, городская собственность, городское землевладение.

The scientific researches state of the Southern Ukraine cities (Kherson, Mykolayiv, Odesa) landowning problem in the end of ХVІІІ – first half of ХІХ centuries is analysed in the article. The gist of the state and municipal land properties right during the investigated period is studied. Norms of the law which regulated land relations were analysed. The land fund of Southern Ukraine cities and its usage by local governments is characterised. The optimum ways of management the municipal land resources were considered.

Key words: local governments, municipality, municipal property, municipal landowning.

Розбудова суверенної держави в Україні потребує пошуку досконалої системи управління, важливою складовою якої є місцеве самоврядування. У зв'язку з цим дослідники все частіше звертаються до досвіду минулого, зокрема до вивчення історії муніципалітетів Російської держави другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Інтерес до цієї проблематики посилюється історичним значенням створеної внаслідок реформ Катерини ІІ в кінці ХVІІІ ст. системи місцевого самоврядування, в якій ми вбачаємо школу самоврядування. На сучасному етапі дальшої демократизації та формування правових засад, пошуку найефективнішої взаємодії центральних та регіональних владних інститутів постало важливе питання створення в Україні на засадах міжнародних норм дієвої форми управління муніципальними земельними ресурсами, для чого необхідно вивчення досвіду минулого.

З огляду на важливість функціонування міст як єдиного фінансового організму важливо розглянути

погляди представників економічної науки А. Львова [1], А. Великанова [2], А. Ушинського [3] та інших. Визначена група дослідників, які у своїх працях приділили увагу господарській діяльності органів громадського управління, розглянули загальні питання соціально-економічного плану, господарського спектру, ґрунтуючись на матеріалах досвіду муніципального будівництва Західної Європи.

Так, у роботі А. Великанова [2] на всебічному аналізі західноєвропейського досвіду окреслено основні проблеми, що постали перед міським самоврядуванням. Науковець визначив залежність міського господарства від широкого муніципального виборчого права, дослідив зростання міст за рахунок сільської території та вплив цих процесів на формування міських бюджетів. Мотивацією цих досліджень була потреба впровадження в країні західного досвіду щодо монополізації муніципалітетами певних видів діяльності. Це дозволяло вирішувати питання соціальної

спрямованості та кредитування муніципалітетів, що за умов наявності значного і різнопрофільного міського господарства надавало перевагу приватним особам й акціонерним товариствам.

А. Львов [1], розглядаючи структуру міського господарства, особливу увагу приділив висвітленню значення земельної власності і податкової політики як регулятора її подальшого розвитку. У роботі показано взаємозв'язки між зростанням населення, промисловим розвитком і зростанням нереальної вартості землі. Автор розглянув проблему відчуження міської землі та доцільності збереження монополії міста на свій земельний фонд.

А. Ушинський багато уваги приділив законам зростання земельної ренти, залежності ціни квартир від вартості землі, ролі міської общини як власника міської землі та регулятора вартості квартирної платні в містах. Він розглядав питання зумовленості рівня розвитку міст і розвитку промисловості безпосередньо в містах та навколишньому регіоні, необхідність ініціативи громадських управлінь у даному напрямі й соціальну значущість цього процесу. А. Ушинський зазначив переваги місцевої форми виробництва при становленні нового ладу промислових відносин [3, с. 118].

Місцеве самоврядування розглядалося як планомірний регулятор приватноправових відносин. Означені роботи містять певний фактологічний матеріал, що ґрунтується на статистико-економічних працях і надає уявлення про загальні тенденції розвитку вітчизняного муніципального господарства, залишаючи поза увагою реальні механізми втілення та напрями виробничого розвитку.

Відомі російські юристи Г.Ф. Шершеневич [6], Д.І. Мейер [5] та інші науковці займалися розробкою правничих питань щодо міського землеволодіння та землекористування.

Краєзнавчі спроби вивчення та дослідження історії міст Південної України пов'язані з ім'ям Аполлона Скальковського. З початку 50-х років XIX століття робота А. Скальковського над дослідженнями з сільського господарства («Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846-1848 гг.» [128], «О хлебопашестве в Новороссийском крае» [13], «О нынешнем состоянии садоводства в Новороссийском крае» [14]) розширила уявлення А. Скальковського і надала можливість робити оригінальні узагальнення. Дослідник відмовився від цитування документів. Він більше уваги звертав на їхнє тлумачення. Наслідком вільної орієнтації в масиві джерел стає логічно пов'язана розповідь, у якій невеликі цитати з документу повинні були посилювати відчуття історичної реальності. Тим самим А. Скальковський започаткував традицію дослідження соціально-економічної історії Південної України. В її основі – ототожнення історичного джерела з історичним фактом, і, як наслідок, хронологічне нагромадження історичних фактів.

З початком діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1844 р.) суттєво збільшилась кількість історичних праць, серед яких археографічні роботи посідають перше місце. Процес дослідження Південного регіону набув повноти та єдності. У цьому напрямі дослідження історії Південного краю

почали активно опрацьовувати археографи, публіцисти Н. Мурзакевич [19], А. Лонгінов [20] та інші.

У пореволюційних роботах досягнення громадського управління дорадянського часу в галузі міського господарства або недооцінювалися, або робилася спроба довести, що вся державна політика щодо самоврядування була нездатною забезпечити прийнятних умов для їх розвитку та функціонування.

Характеристику економічного розвитку та фінансів міст колишньої Російської імперії здійснено у наукових доробках відомих дослідників Л. Веліхова [22-23], Ю. Рібакова [24], М. Сафонова [26], П. Ридзюнського [25] та інших; вивчаючи економіку пореформеної Росії, вони зверталися до проблем тогочасних міст.

Таким чином, у попередніх дослідженнях розв'язувались питання фінансової та податкової земельної політики, загальні питання соціально-економічного плану та міського господарства.

Для розуміння сутності права державної та міської власності на землю і той процес, що відбувся з важливим інститутом в Україні, необхідно звернутися до характеристики його стану в досліджуваній період. Тому метою даної статті є спроба охарактеризувати муніципальне земельне законодавство досліджуваного періоду на прикладі діяльності органів місцевого самоврядування в Херсоні, Миколаєві, Одесі.

У дореволюційній Росії законодавство і юридична наука не виділяли форм власності на землю. Дана економічна конструкція почала активно використовуватися тільки в радянському праві, коли в юридичній сфері виникла традиція заміни правових понять соціально-економічними поняттями. У зводі Законів Російської імперії мова йшла не про форму, а про право власності [27, с. 47-87]. Дореволюційний законодавець вимагав розрізняти між собою право приватної і державної власності. Про інші відомі сучасному законодавству права власності, у тому числі право міської власності, закони Російської імперії нічого не говорили [29, с. 487-505]. У законодавстві Російської імперії вказувалося, що право державної власності складалося у верховному володінні, використанні державним майном. Ґрунтуючись на даній юридичній формулі, можна виявити, які землі в Херсоні, Миколаєві, Одесі були державною власністю. Інакше кажучи, визначитися у питаннях про об'єкт, суб'єкт і зміст права державної власності на землю. Закон фіксував, що все майно не належить ні приватним, ні становим особам, ні палацевому відомству, ні долям, ні управлінням, належали до складу державного майна. Такими, зокрема, визнавалися:

- казенні землі, населені і не населені, пустопорожні і дикі степи, ліси, оброчні статті, морські береги, озера, судноплавні ріки та їхні береги, великі дороги, будинки як публічні, так і казенні тощо;
- землі й острови, відкриті знову, коли порядком, для цього встановленим, вони передаються ім'ям держави у його володіння.

У законодавстві Російської держави багато чого, що зараз вважається землею, позначалося іншими поняттями. У цьому зв'язку становить інтерес законодавче визначення поняття «нерухоме майно», що, крім землі, відносило до нерухомості різні угіддя і порожні двірські місця [29, с. 1434-1435].

Цікавим є той факт, що дореволюційний законодавець вимагав розрізняти населені і не населені землі. До не населених земель він відносив пустища, порожні землі, степи й інші об'єкти, що назвав «місцевими найменуваннями». Приналежністю земель, як населених, так і не населених визнавалися, що складалися з цих земель ріки, ставки, болота, дороги, джерела й інші місця їм подібні. Крім того, приналежністю земель вважалися усі видобутки на поверхні землі, а також усі в його надрах таємні метали, мінерали й інші копалини [28, с. 405].

У дореволюційній юридичній літературі вказувалося, що державне майно по праву належить власності скарбниці. Про скарбницю досить часто говориться й у Зводі законів. Із цього випливає висновок, що не цар, а саме скарбниця визнавалася суб'єктом права державної власності на міську землю. Необхідно враховувати ту обставину, що поняття «скарбниця» і «держава» розцінювалися в російському цивільному праві як рівнозначні поняття.

Істотною відмінністю від сучасних уявлень про державу як особливу учасницю відносин, регульованих цивільним законодавством, є те, що скарбниця (держава) визнавалася юридичною особою. Відомі російські юристи Г.Ф. Шершеневич [6, с. 91], Д.І. Мейер [5, с. 105] та інші науковці характеризували скарбницю (державу) як публічну юридичну особу. Всякі аналоги між поняттями «скарбниця» сучасного і дореволюційного права недоречні, оскільки в них вкладався різний зміст. Скарбниця, хоча і була суб'єктом права державної власності на землю, але діяла не самостійно, а через представників. Найближчим і верховним представником скарбниці був російський імператор. Безпосередньо справами скарбниці завідували різні органи державної влади, основним серед них можна назвати Міністерство державного майна.

Здійснювалося право державної власності на міську землю в царській Росії в особливому порядку. У примітці до статті 421 Зводу законів цивільних [29, с. 385] передбачалося, що порядок управління державним майном й усі права, з володінням їх з'єднані, містяться в Зводах установ і Статутів про Казенне управління. До Зводів установ належать Звід установ державних [31, с. 37-40] і Звід губернських установ (тому I і II Зводу законів Російської імперії). Статутами про Казенне управління був Статут про казенні оброчні статті й Статут про управління казенними мастками в Західних і Прибалтійських губерніях (том XII Зводу законів Російської імперії) [27, с. 42].

У Зводах установ в основному містяться норми, що регламентують діяльність різних органів державної влади. Статуту про Казенне управління [31, с. 40] визначали повноваження відомств, що здійснюють управління відповідним казенним нерухомим майном, порядок його опису і межування, складання необхідних планів та інших пропозицій з поліпшення використання казенної нерухомості, порядок проведення публічних торгів й інші питання, що стосувалися надання в користування казенного нерухомого майна.

Необхідно підкреслити, що в названих законах є багато норм, безпосередньо присвячених міським

землям Херсона, Миколаєва, Одеси. Так, у частині четвертій Статуту про казенні оброчні статті [34, с. 82], зокрема, встановлювався порядок віддачі ділянок міських земель в оброчне утримання з метою влаштування дач, тобто, говорячи сучасною правовою мовою надання у термінове користування за встановлену плату земельних ділянок для визначених господарських нестатків. Здійснення права державної власності на міські землі регламентувалося також у Законах про стани, Статуті міського і сільського господарства [33, с. 38-58] й інших законодавчих актах Російської держави. У досліджуваній період в управління міською земельною власністю включалося рішення усіх питань, що стосуються майна. Ці питання стосувалися як предмета регулювання адміністративного, так і цивільного права. Дореволюційний законодавець виходив з того, що скарбниця (держава) при здійсненні права державної власності реалізує як верховне панування держави над усіма землями, так і панування приватної особи над своєю власністю. Зазначена особливість і викликала потребу регулювання відносин, що стосуються міської власності Херсона, Миколаєва, Одеси, не тільки в Зводі законів цивільних, але й адміністративних [37, с. 268].

Раніше вже говорилося про те, що Звід законів не знає інших прав власності на землю, крім права приватної і державної власності. Однак з цього не виходить, що дореволюційний законодавець не бачив специфічних особливостей права власності на землю місцевих публічних утворень. У Херсоні, Миколаєві, Одесі визнавався особливий характер даної власності. Особливий характер відповідної власності визначався у нормах про об'єкт, суб'єкт та здійснення права власності на майно цивільних публічних утворень. У статтях Зводу законів цивільних спеціально виділялося майно громадське, до якого зараховували майно, що належить: дворянам, містам і міським мешканцям, громадам сільських обивателів. Стосовно міст Херсона, Миколаєва, Одеси і міських співтовариств дореволюційний законодавець визнав за необхідне спеціально сказати про можливість приналежності їм міських земель, вигонів і угідь, причому як усередині міст, так і за їх межами [39, с. 640].

Таким чином, демонструвалося, що право власності на громадське майно не можна ототожнювати з майном, що знаходиться у власності скарбниці (держави), приватних осіб, палацевого відомства, доль і різних управлінь. Громадська земля Херсона, Миколаєва, Одеси призначалася для здійснення публічних функцій. Говорячи словами дореволюційного законодавства для місцевих нестатків, суб'єктами права власності на громадську землю виступали дворянські громади, міста, міські і сільські громади. Дореволюційна юридична література характеризувала власників громадської землі як публічних юридичних осіб. Дані особи поряд зі скарбницею (державою) виділилися в особливий вид юридичних осіб, оскільки вони встановлювалися проти волі приватних осіб. На відміну від акціонерних товариств, художніх товариств та інших юридичних осіб органам міського самоврядування для здійснення права землеволодіння не потрібно було заключати угоди цивільно-правового характеру [6, с. 125].

Публічні особи Херсона, Миколаєва, Одеси в досліджуваній період виступали не тільки в ролі суб'єктів цивільних прав, але і носіями публічної влади. У силу цього вони реалізовували приналежне їм право в особливому порядку. Не дивно, що питання про порядок реалізації права власності на міські землі регулювалися не тільки в законах цивільних, але й в адміністративних (поліцейських). У Миському положенні, Положенні про губернські установи і Статут про міське і сільське господарство встановлювалися такі особливості реалізації права власності Херсона, Миколаєва, Одеси і органів місцевого управління:

По-перше, від імені міських поселень у майнових відносинах могло брати участь міське громадське управління.

По-друге, участь у цивільному обороті повинна була здійснюватися на підставі загальних цивільних законів, Миського положення, Положенні про губернські установи і Статуту про міське і сільське господарство з дотриманням правил, встановлених у приватних положеннях про прибутки і витрати Херсона та Одеси.

Зводу законів були не далекі норми про заборону цивільного обороту ряду земель, що належали до громадського майна Херсона, Миколаєва, Одеси. У Миському положенні вказувалося [28, с. 410], що міськими землями можуть користуватись всі міські мешканці. Це означало не що інше, як заборону цивільного обороту землі. Учасники цивільних правовідносин, яких можна назвати муніципалітетами, реалізували в Херсоні, Миколаєві, Одесі права розпорядника на основі застосування як норм публічного, так і приватного права.

Джерелом формування муніципального земельного фонду була узаконена передача державою земель містам із можливістю використовувати їх у міських інтересах без великих урядових дотацій (також не виключалося право муніципалітетами купівлі земель, але це право практично не використовувалося). Кількість землі в містах була різною, це залежало від багатьох причин, наприклад, розміру самого міста, наявності продуктивних сил, розміру зручної і незручної землі, кількості населення.

Межування землі для міської власності може вважатися логічним завершенням загальних межувань. У XVIII столітті в Росії почав застосовуватися так званий геометричний метод межування, за яким досить точно визначалися як загальна площа володінь, так і площа всіх угідь. Розпочалося генеральне межування з Маніфесту про генеральне розмежування земель від 19 вересня 1765 року, під правила якого потрапило пізніше межування земель Херсона, Миколаєва, Одеси [35, с. 134]. До Маніфесту додавалися Генеральні правила, дані межової комісії для створення межової інструкції та Інструкції землемірам для генерального межування земель Херсона, Миколаєва, Одеси. Для підготовки висококваліфікованих кадрів у 1779 році в Москві була заснована землемірна школа при межовій Канцелярії, з 1819 року вона стає Констянтинівським землемірним училищем, а з 1835 року – Межовим інститутом, на основі якого пізніше були створені Московський інститут геодезії, аерофото-зйомки і картографії та Московський інститут

інженерів землепорядження, перетворені у наш час у державні університети. В 1837 році Міністерство державного майна приступило до розробки нового земельного кадастру. Були проведені великі роботи зі зйомки та визначення розмірів садибних земель, ріллі, косовиць, пасовищ Херсона, Миколаєва, Одеси. Кожне з цих угідь поділялося на декілька розрядів. На основі зібраних даних про врожайність за 12 років визначали умовний валовий прибуток ріллі і косовиць. З прибутку виключали вартість насіння, витрати на добрива, обробіток ґрунту, перевезення продукції, а також визначали умовний чистий прибуток. За даними про середні ринкові ціни на сільськогосподарські продукти обчислювали умовний чистий прибуток у грошовому вираженні [21, с. 36].

Таким чином, межування мало основні цілі:

1. Юридичну – визначення і зміцнення формальними юридичними законами меж земельних володінь зі складанням відповідних юридичних документів.

2. Сільськогосподарську – усунення незручних умов землекористування (череззмужжя, сильна звивистість меж тощо).

3. Фінансову – визначення прибутковості володінь для обчислення податку на основі докладної зйомки й оцінки угідь.

Землі, приналежні містам, органи місцевого самоврядування могли використовувати по-різному:

а) для хліборобства (на міських землях в основному засівався озимий хліб і яровий; за право користування землею у міській прибуток щорічно сплачувалися гроші з десятини);

б) для розведення виноградників;

в) для розведення садів і городів (із садових рослин такі: яблука, персики, абрикоси, груші; з городніх: капуста, буряк, морква, ріпа, редис, салат, кукурудза, цибуля, картопля, петрушка, дині, і кавуни);

г) для здавання в оренду і відкупне утримання (так, наприклад, органи місцевого самоврядування мали право: віддавати землі в оренду на суму 4-5 руб за десятину; роздавати селянам землі в зручних районах для хліборобства по 15 дес. на душу, у незручних – по 8 дес. на душу; здавати в оренду для облаштування господарств міщан з міських володінь на підставі статті 756, 759 і 760 т. XII Зводу законів про устрій міст та селищ;

д) для влаштування фабрик, заводів і мануфактур (так, наприклад, на землях міста Миколаєва органи місцевого самоврядування дозволили заснувати 18 заводів – черепичні, пивоварний, салотопні, сухарний, шкіряні й ін.; на землях міста Херсона з числа 33 заводів 17 знаходилися усередині міста, і 16 – на міській землі – канатні, салотопні, свічкові, шкіряні тощо; на міських землях міста Одеси були розташовані 56 фабрик і заводів – черепичні, сальні, шкіряні, мильні, канатні, макаронні тощо). Наведені заводи і фабрики за частиною сплачених зборів можна класифікувати за трьома групами, по-перше, ті, що платять гроші суцільно на користь міста, по-друге, ті що на користь міста нічого не платять, так як вони платять за право торгівлі гільдійські гроші, по-третє, броварні утримувалися відкупом;

е) органи місцевого самоврядування дозволяли видобуток корисних копалин на землях, що належать

містам (наприклад, на херсонських землях ламали камінь-вапняк, відомий за назвою бутового, за право ламання цього каменю платилося на користь міста 1 руб 50 коп. від сажня; добування очерету, за право подібного промислу в міську скарбницю надходило по 50 коп. від сарна; на міських одеських землях також дозволявся видобуток каменю) [33, с. 57].

Таким чином, в період кінця XVIII – середини XIX століть міста були великими землевласниками,

що не вели власного сільського господарства, і тому муніципальна влада повинна була здавати землі в користування з метою отримання фіксованого прибутку шляхом платежів податків та повинностей, надаючи кожному орендареві повну волю у встановленні системи господарства.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть допомогти з'ясувати більш глибокий аналіз процесу муніципалізації міської власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Львов А. О земле как элементе богатства. – М., 1853. – 236 с.
2. Великанов А. О хуторах, расположенных на Одесской городской земле. – Одесса: Гор. тип., 1864. – 234 с.
3. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности. – СПб., 1858. – Т. 1. – 107 с.; Т. 2. – 128 с.
4. Обзорение состояния городов Российской империи в 1833 г. – СПб., 1834. – 869 с.
5. Мейер Г. Основные понятия, существо и задача учения об управлении. – Гродно, 1890. – 186 с.
6. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: Фирма «Спарк», 1895. – С. 91-92.
7. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823. – Одесса: Гор. Тип., 1836. – 300 с.
8. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853. – 470 с.
9. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793-1823. – Одесса: Гор. Тип., 1837. – 296 с.
10. Скальковский А. Заметки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. – СПб., 1865. – 181 с.
11. Скальковский А.А. Овцеводство и торговля шерстью в Новороссийском крае. – СПб., 1857. – 268 с.
12. Скальковский А.А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846-1848 гг. – СПб, 1850. – 168 с.
13. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. – СПб, 1851. – 267 с.
14. Скальковский А.А. О нынешнем состоянии садоводства в Новороссийском крае. – СПб, 1852. – 236 с.
15. Статистика (Статья 1 и 2) // Одесский вестник. – 1827. – № 94. – С. 379-881; № 95. – С. 385-386.
16. О настоящем положении общественного управления в г. Одессе // Одесский вестник. – 1860. – 6 дек. – С. 18; 8 дек. – С. 22.
17. История городского общественного управления // Одесский вестник. – 1992. – 22 янв. – С. 4.
18. Статистический очерк Одессы за 1860 год // Одесский вестник. – 1862. – 27 окт. – С. 28.
19. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1879. – Т. XI. – С. 324-388.
20. Лонгинов А.В. Устройство Одесского порта и первоначальный отвод земли г. Одессе // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. XVII. – С. 73-84.
21. Василенко И.А. Административно-государственное управление: Учеб. пособие / Отв. ред. Н.И. Глазунова. – М.: ГАУ им. С. Орджоникидзе, 1994. – 72 с.
22. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: Общ. учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования. – М.: Наука, 1996. – 466 с.
23. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – М.: Госиздат., 1928. – 467 с.
24. Рыбаков Ю.Я. Промышленная статистика России XIX в. – М.: Наука, 1976. – 215 с.
25. Рыздзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.
26. Сафонов М.М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII-XIX вв. / АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. – Л.: Наука, 1988. – 250 с.
27. Государственные учреждения России в XVIII-XIX в.: (Законодательные материалы): Справ. пособие / Подгот. к печ. А.В. Чернов / М-во высш. и средн. спец. образования РСФСР. – М.: МГИАИ, 1960. – 579 с.
28. Положение об общественном управлении г. Одессы 30 июня 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – С. 403-412.
29. Закон гражданский // Свод законов Российской империи (с приложением к 3812 ст., положение о порядке описи, оценки и продаже имущества). – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. X. – Глава 1-3. – С. 382-505.
30. Закон состояний // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. IX. – С. 201-518.
31. Устав службы правительственной // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Т. III. – С. 37-40.
32. Устав службы выборной // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Т. 3. – С. 326-421.
33. Устав городского и сельского хозяйства // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. XII. – С. 21-91.
34. Устав податной, Уставы счетные // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. V. – Кн. 4. – Отд. 3, 6 и 7. – С. 53-254.
35. Устав строительный // Свод законов Российской империи (с приложением к ст. 129, часть 2). – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. XII. – С. 126-321.
36. Положение о доходах и расходах города Одессы // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 2. – Т. IX. – Отд. 1 и 2. – С. 311-421.
37. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России: В 4 т. // Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). – СПб., 1875. – Т. II. – 563 с.
38. Статистические сведения о Херсонской губернии // Херсонские губернские ведомости. – 1868. – № 11. – С. 12; № 17. – С. 20.
39. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: В 3 т. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1871. – Т. III. – 839 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.